

શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનું બદલાતુ પર્યાવરણ: ભારતમાં ગ્રંથાલયો માટેનું આયોજન, વ્યુહરચના અને શિક્ષણ

ડૉ. અજયકુમાર એમ. રાવલ
ગ્રંથપાલ
બી.કે.મર્કે.બેંક લૉ કોલેજ,
પાલનપુર

૧. પ્રસ્તાવના

કોમ્પ્યુટર, માઈક્રો-ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને સંચાર ટેકનોલોજીના વિકાસે ગ્રંથાલય અને માહિતી પર્યાવરણમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કર્યા છે. પાછલા વર્ષોમાં ગ્રંથાલય સ્ત્રોતોની ગુણવત્તા કે તેની સેવાઓથી ઉત્તમ ન ગણાતુ પરંતુ, ઉપલબ્ધ ગ્રંથોની સંખ્યા એ તેની ઉત્તમતાનો માપદંડ હતો. પરંપરાગત ગ્રંથાલયો પર મુદ્રિત પ્રકાશનોનું પ્રભુત્વ હતુ તે જ રીતે તેનો ઉપયોગ પણ મોટાભાગે સ્વહસ્તે કરવો પડતો. આજે ચિત્ર બદલાઈ ગયું છે, માપદંડ પણ બદલાઈ રહ્યાં છે જે ગ્રંથાલય ગઈકાલે એકલું અટુલું હતું તે હવે ગ્રંથાલય અને માહિતી નેટવર્ક સાથે ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી જોડાઈ છેલ્લા તબક્કાના વાયક કે ઉપયોગકર્તા સુધી ઈન્ટરનેટના સહયોગથી સેવાઓ પૂરી પાડી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત આપણે સ્વચાલન, ડિજિટલ અને આભાસી ગ્રંથાલયોથી નેટવર્ક ડેટા, વિશિષ્ટીકૃત નેટવર્ક અને ગ્રંથાલય નેટવર્કસ દ્વારા ઘેરાયેલા છીએ. મલ્ટીમિડિયા અને ઈન્ટરનેટે વધુમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વ્યાવસાયિકોના કાર્યને વધુ પડકારજનક બનાવી દીધું છે.

નવી ટેકનોલોજીના વિકાસે માહિતીના સીધા ઉપયોગને ઉપયોગકર્તાઓ માટે ખૂબજ સહજ બનાવી દીધેલ છે અને જ્યાં માહિતી કૌશલ્યો માહિતી સંગ્રહ અને સર્જનાત માટે આવશ્યક છે, ત્યાં ભવિષ્યમાં માહિતીના ક્ષેત્રે કામ કરનારાઓની ઉપયોગકર્તા અને માહિતી સ્ત્રોતો વચ્ચે માધ્યમ તરીકેની ભૂમિકા ઓછી થવાની સંભાવનાઓ વધી રહી છે.

વાસ્તવમાં, આ ફેરફારને લીધે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે જેમાં માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવનાર અને ઉપયોગકર્તા વચ્ચેના “વાલી-સંતાન” જેવા સંબંધમાંથી પરિવર્તન આવી “વચરક- વચરક” જેવો સંબંધ બની રહ્યો છે. નવા સ્વરૂપો અને માળખા આ બદલાતા વાતાવરણ સાથે વિકસી રહ્યાં છે જેનાં કારણે નવી પેઢી અને માહિતીના ઉપયોગ વચ્ચે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં અંતર વધતુ રહ્યું છે. આથી ઉપયોગકર્તા શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રંથાલયના સ્ત્રોતોની શ્રેણીનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય તે છે કે જેથી

શિક્ષણવિદો તેમના શિક્ષણકાર્ય અને સંશોધનોમાં સુધારો લાવી શકે અને વિદ્યાર્થીઓ વધુ શીખે અને તેમના કાર્યમાં ઉત્તમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બને.

મુદ્રણના વાતાવરણમાં આપણે ગ્રંથાલય સૂચનાઓ, વાડ્.મયાત્મક સૂચનાઓ અને ઉપલોકતા શિક્ષણ કાર્યક્રમોની વાતો કહેતા હતાં. પ્રારંભિક સ્તરે ઉપયોગકર્તાઓ માટે ગ્રંથાલય ઉપયોગકર્તાઓ માટેના વ્યાખ્યાન,

ગ્રંથાલય પરિભ્રમણ, પેપરલેટ અને માહિતી પુસ્તિકા, દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં ઉપભોક્તા શિક્ષણ વગેરે ગ્રંથાલયના ઉપયોગને સફળ બનાવવા માટેના સાધનો અને પદ્ધતિઓ હતાં જેનાથી ગ્રંથાલયના સભ્યો-ઉપયોગકર્તાઓ ગ્રંથાલયના સુયોગ્ય ઉપયોગ માટે સક્ષમ બનતાં. વર્તમાન સમયમાં આ સાધનો અને પદ્ધતિઓ પૂરવણીરૂપ બનવા જોઈએ. ઉપયોગકર્તા તાલીમ એ હવે ઉપયોગકર્તા શિક્ષણના કેન્દ્રમાં હોવી જોઈએ.

૨. ઉપયોગકર્તા શિક્ષણની આવશ્યકતા

આપણે જાણીએ છીએ કે ઉપભોક્તા શિક્ષણ એ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રો માટે ખૂબજ આવશ્યક છે. તે ગ્રંથાલય સેવાઓના પ્રચારમાં મદદ કરે છે. તે ગ્રંથાલયની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે અને આ બધાથી ઉપર, ઉપભોક્તા શિક્ષણ અને તાલીમ એ ડૉ.રંગનાથનના પાંચ સૂત્રોના અમલ માટે સૌથી શ્રેષ્ઠ રીત છે. ઉપભોક્તા શિક્ષણ ઘણી જગ્યાએ ઘણી વખત ફી આધારિત પણ હોય છે, કારણ કે નેટવર્ક વાતાવરણ માટે માળખાનો વિકાસ ખૂબજ ખર્ચાળ હોય છે.

૩. માહિતી સેવાઓમાં પડકાર

માહિતી એ વધુ જટિલ અને મોંઘી બની ગઈ છે. પરંપરાગત સેવાઓ જેવીકે સંદર્ભ સેવા, અદ્યતન અવબોધન સેવા અને પસંદગીયુક્ત માહિતી પ્રસાર સેવાઓને “પસંદગીયુક્ત માહિતી ઉન્મુલન સેવા” દ્વારા પૂરક બનાવવાની જરૂર છે કે જેથી પસ્તી (Junk)માંથી અલગ કરેલ ગુણવત્તાયુક્ત માહિતી તરીકે તેનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. આ સંદર્ભે, મુખ્ય પડકાર તે પરંપરાગત ઉપયોગકર્તાઓને ઈન્ટરનેટ આધારિત સ્ત્રોતો અને સેવાઓના ઉપયોગકર્તા તરીકે સંમત કરવાનો અને તેના વલણમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે. માહિતી સાક્ષરતા ઉપયોગકર્તાઓ વચ્ચે ટેકનોલોજી સંબંધિત કાર્યદક્ષતાના વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે છે જે તે પાયાગત કમ્પ્યુટર અને નેટવર્ક સાક્ષરતા તરીકે સામેલ કરવામાં આવે તો. માહિતી સાક્ષરતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માહિતી ઉપયોગકર્તાને માહિતીનો દિશા નિર્દેશ મેળવવા, પુનઃપ્રાપ્તિ અને માહિતીના ઉપયોગમાં સક્ષમ બનાવવાનો છે.

૪. યોજના રણનીતિઓ

પરંપરાગત રીતે ગ્રંથાલયીઓ મુદ્રિત પ્રકાશનોના ઉપયોગમાં ગ્રંથાલય ઉપયોગકર્તાને નિર્દેશ આપે છે. પરંતુ, નજીકના ભવિષ્યમાં મુદ્રિત અને ડિજિટલ દસ્તાવેજો વચ્ચે સમતુલન જાળવણી એ આધારભૂત નિયમ બનશે. આ સંદર્ભે આઈટી આધારિત સ્ત્રોતો અને સેવાઓના ઉપયોગમાં ઉપયોગકર્તાની તાલીમ અને પુનઃતાલીમમાં વિવિધ બાબતો જેવી કે ઈ-મેઈલ, એફટીપી, ટેલનેટ, www, બ્રાઉઝર, સર્ચ એન્જિન્સ, ઓપેક્સ, ડેટાબેઝીસ, સિસ્ટમ સોફ્ટવેર, ઓપ્લીકેશન સોફ્ટવેર્સ, યુઝનેટ ન્યુઝ ગ્રૂપ, વેબ સાઈટ, સીડી અને ડીવીડી, ઈ-જર્નલ્સ, કમ્પ્યુટર કોન્ફરન્સીસ, સ્કોલરલી ડિસ્કશન યાદી, મેઈલીંગ યાદી વગેરે ગ્રંથાલય ઉપભોક્તા શિક્ષણ કાર્યક્રમોનો અભિન્ન ભાગ હોવો જરૂરી બનશે. આ એ બાબત છે કે જ્યાં વ્યૂહાત્મક યોજના અમલમાં આવે છે જેમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યાપક ઉપભોક્તા શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમ અમલમાં આવવો જોઈએ. આ દિશામાં યુજીસી, નિસ્સાત, નાર્સડૉક, ઈન્સડૉક, ડેસીડૉક, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો, ગ્રંથાલય સંઘો, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગો વગેરે મધ્યવર્તી ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

૫. બદલાતા શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો

તાજેતરની આર્થિક મંદી દરમિયાન ભારતમાં ગ્રંથાલયો અને શિક્ષણ માટે નાણાકીય સ્થિતિ ખૂબજ તંગ બની છે જેને કારણે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો માટે પુસ્તકોની ખરીદી અને સામયિકોના લવાજમોમાં કાપ મૂકવો આવશ્યક

બન્યો છે. આજ સમયમાં લવાજમની કિંમત આસમાને પહોંચી અને ડેટાબેઝીસ અને જર્નલ્સ મોટી કિંમતે ઉપલબ્ધ બનવા લાગ્યા. જેના કારણે નવી આવતી જતી ટેકનોલોજી અને ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોનો મહત્તમ લાભ લેવાની દિશામાં હવે ગ્રંથાલય આયોજન આવશ્યક બન્યું. આથી હવે ભારતમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો દ્વારા ગ્રંથાલય આયોજન અને કાર્ય પહેલ (Library Planning and Action Initiative -LPAI) અપનાવવા જરૂરી બન્યા છે. આમ LPAI ના લક્ષ્યાંકોની પૂર્તિ માટે દરેક શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયમાં આયોજન ટીમની સ્થાપના થવી જોઈએ. આયોજન ટીમ સાથે ખૂબજ ગહનતાથી કામ કરવા માટે એક સલાહકાર ટાસ્ક ફોર્સની રચના થવી જ જોઈએ. આ સલાહકાર ટાસ્ક ફોર્સના સભ્યો કુલપતિઓ, ઉપકુલપતિઓ, અન્ય શૈક્ષણિક વહીવટકર્તાઓ, શૈક્ષણિક ગ્રંથાપાલો, ગ્રંથપાલોના સંઘના પ્રતિનિધિ, માહિતી ટેકનોલોજીસ્ટ અને અન્ય વિદ્યાશાખા સંચાલક માળખામાંથી અન્ય અધ્યાપકના પ્રતિનિધિનો સમાવેશ સભ્ય તરીકે કરવો જોઈએ. LPAI ટાસ્ક ફોર્સે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના ડિજિટલ ભવિષ્યને સાંકળવા અંગે માર્ગદર્શન માટે નીચે મુજબની વ્યુહરચનાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ:

અભિનવ (Innovative) શોધ અને કિંમત અસરકારકતાનો અર્થ સ્ત્રોત સહભાગિકરણને મજબૂત બનાવવાનો છે. સમગ્ર શૈક્ષણિક અને અન્ય અગત્યના ગ્રંથાલય સુધી સ્ત્રોત સહભાગિકરણ મુદ્દિત સંગ્રહો માટે ઉપલબ્ધ સ્ત્રોતોને ઉચ્ચ કક્ષા સુધીની વ્યુહરચના તરીકે વિસ્તારવી જોઈએ કે જે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોના શિક્ષણ અને સંશોધનમાં જરૂરી માહિતીની આપૂર્તિ કરે.

- ડિજિટલ ગ્રંથાલયોનું સર્જન: શૈક્ષણિક ડિજિટલ ગ્રંથાલય (Academic Digital Library) નવી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી અને હયાત સેવાઓનો વિસ્તાર કરવો તેમજ પરંપરાગત અને ડિજિટલ સ્વરૂપોના સફળ એકીકરણમાં ગ્રંથાલયોને માર્ગદર્શિત કરવા જોઈએ. શૈક્ષણિક ડિજિટલ ગ્રંથાલયના કાર્યક્રમો ઇલેક્ટ્રોનિક સંચાર; માહિતી જાળવણી, સંગ્રહ અને પુનઃપ્રાપ્તિ; માહિતી વ્યવસ્થાપન પરમર્શ અને તાલીમ; વિદ્યતાપૂર્ણ અને વૈજ્ઞાનિક સંચારના નવા સ્વરૂપો; અને વિશ્વ વિદ્યાલયના જ્ઞાન નેટવર્કના વિકાસ દ્વારા માહિતી પ્રાપ્તિ અને ઉપયોગમાં સહાયતા કરવી જોઈએ.
- ગ્રંથાલયો, સંગ્રહાલયો અને ઉદ્યોગો સાથે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનો પરસ્પર લાભદાયી સહયોગ: સહયોગ એ ગ્રંથાલયોના ઉપયોગને વિસ્તારવાની, ગ્રંથાલય સેવાઓ અને સંગ્રહની કિંમતને વહેચવાની અને વિદ્યતાપૂર્ણ સંચારનું શૈક્ષણિક રીતે અને આર્થિક રીતે સક્ષમ માળખું વિકસાવવાની વ્યૂહ રચના છે.
- માહિતીનું પાયાગત માળખું કે જે નેટવર્કના વાતાવરણમાં વૈજ્ઞાનિક અને વિદ્યતાપૂર્ણ માહિતીના ઉપયોગ અને પ્રસારને આધાર પૂરો પાડે છે. ડિજિટલ માહિતીના ઉપયોગ અને પ્રસાર માટે એક પરિષ્કૃત- આધુનિક અને મજબૂત ટેકનોલોજીકલ પાયાગત માળખું આવશ્યક છે. શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોએ ડિજિટલ સંગ્રહના વિવરણ અને તમામ સ્તરે ટેકનોલોજી આયોજન અને માહિતી વ્યવસ્થાપનના મજબૂત એકીકરણને સહાયભૂત થવા ટેકનોલોજીમાં રોકાણ કરવું જ જોઈએ.
- નવતર અને સતત આયોજનોનું વાતાવરણ તૈયાર કરવું: શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોએ એક આયોજન પ્રક્રિયા વિકસાવવી જોઈએ કે જે સતત નવતર અભિગમ સાથે સતત પરંપરાગત અને ડિજિટલ બંને પ્રકારના સ્ત્રોતો વચ્ચે સમન્વય સાધીને વિકાસ કરવા એકધારો આધાર પૂરો પાડે અને આવનાર નવી સદીના પડકારો સહજતાથી ઝીલી શકે.

૬. ઉપસંહાર:

૨૧મી સદીમાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો મોટા પડકારો અને તકોનો સામનો કરી રહ્યાં છે. જે રીતે કોલેજ/ યુનિવર્સિટી પરિસરો માહિતી યુગમાં જઈ રહ્યા છે તે જોતા ગ્રંથાલયના કર્તવ્ય અને ભૂમિકાને નવેસરથી વ્યાખ્યાયિત કરવા જરૂરી છે. જ્યાં માહિતી ગ્રંથાલયોની જરૂરિયાતોના પ્રમાણમાં સતત વૃદ્ધિ આવશ્યક છે, ત્યાં આવું કરવા માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનો અપર્યાપ્ત છે. આ ઉપરાંત, વહીવટકર્તાઓ માટે મર્યાદિત સંસાધનો સામે

લડવા માટે ગ્રંથાલય અને કમ્પ્યુટર કેન્દ્ર બંને વચ્ચેના સંબંધોનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. એકબાજુ મુદ્રણ આધારિત પ્રકાશનો અને ડિજિટલ દસ્તાવેજોનું વિશ્વ વિકસી રહ્યું છે અને બીજીબાજુ ગ્રંથાલય બજેટનું નીચું જતું વિશ્વ છે જેને કેટલીક વ્યુહરચનાઓ અપનાવી વિશ્વાસપૂર્ણ રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે, જેમકે મહત્વપૂર્ણ વિચારણા કૌશલ્ય વિકસાવી, મોટાપાયે માહિતી સાક્ષરતાને પ્રોત્સાહિત કરી નજીકના ભવિષ્યમાં ગુણવત્તાયુક્ત માહિતીના સમયગત ઉપયોગની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ. આ માહિતી ચોકસાઈપૂર્ણ, સંબંધિત, વ્યાપક અને ઉપયોગી હોવી જ જોઈએ, આ બધું તાલીમ ઘટકો અને ઉપયોગકર્તા શિક્ષણ, શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વ્યાવસાયિકો માટે સતત વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમોના વિકાસ, માહિતી અને

સંચાર ટેકનોલોજી દ્વારા ઉપયોગકર્તા શીખવાનું વલણ અને નેટવર્ક સંબંધિત ક્ષમતાનો સમાવેશ દ્વારા સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરી શકાય છે.

સંદર્ભ:

1. For a collection of relevant articles, see Gerard B. McCabe and Ruth J. Person. *Academic Libraries: Their Rationale and Role in American Higher Education*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1995. (*Contributions in Librarianship and Information Science*; no. 84)
2. Singh, Jaglar. "End-User Training," *ILA Bulletin* 35 (Oct. 1999-Mar. 2000)
3. Ward, Sandra.(1999). "Information Professionals for the Next Millenium". *Journal of Information Science*, 25(4); pp.239-247.
4. Marfleet, Jack and Catherine Kelly. (1999). "Leading the Field: The Role of the Information Professional in the Next Century." *The Electronic Library*, 17(6); pp. 359-365.